

Rondom de Hoge Woerd

Archeologische waarden in een bedreigd gebied

Door

E.P. Graafstal

Het gebied tussen Hoge Woerd en Hoge Weide, anders gezegd tussen Groenedijk en Utrechtseweg, is een van de laatste stukjes onaangetast „rivierlandschap” binnen onze gemeentegrenzen. Langs de kronkelende restgeul van de Rijn, vaak niet meer dan een smalle sloot, liggen hier de resten van boerderijcomplexen uit de late ijzertijd tot de vroege middeleeuwen, van het grafveld en de „Rijnhaven” behorend bij het Romeinse *castellum* op de Hoge Woerd, en van enkele versterkte hofsteden uit de latere middeleeuwen. Geen van deze objecten is tot nu toe archeologisch onderzocht. Over een paar jaar zal de stad Utrecht in dit waardevolle gebied duizenden woningen bouwen. Vooruitlopend daarop heeft de provincie onlangs het initiatief genomen tot een zorgvuldige inventarisatie van archeologische waarden in het hele gebied tussen Utrecht en Harmelen. Dat onderzoek moet dan eigenlijk nog dit najaar beginnen, want de tijd dringt. In dit artikel wordt uiteengezet hoe de archeologische monumentenzorg functioneert, welke vindplaatsen op dit moment in onze gemeente bekend zijn, wat hun betekenis is, en wat wij van het komende onderzoek mogen verwachten.

Monumenten en meldingsgebieden

Tegenwoordig hoort men in kringen van de archeologische monumentenzorg steeds vaker spreken van het „bodemarchief”. Het is een beeldende term, die de bijzondere situatie van de archeologie binnen de cultuurhistorische wetenschappen goed tot uitdrukking brengt. De historicus bijvoorbeeld gaat gewoon naar het archief; daar staan inventarissen voor hem klaar en hij kan zijn stukken desgewenst keer op keer raadplegen. De gegevens van de archeoloog daarentegen liggen onzichtbaar, maar uiterst kwetsbaar opgeslagen in de bodem. Archeologische „documenten” bestaan uit subtiele grondverkleuringen, die samen een huisplattegrond vormen, of uit een complexe opeenvolging van woonlagen, aan de hand waarvan de chronologie van een nederzetting valt te ontrafelen. Al deze documenten kunnen slechts één maal worden „gelezen” - opgraven betekent in alle gevallen dat de sporen worden vernietigd. Bij een opgraving is het dus zaak een zo goed mogelijk „afschrift” te maken van alle informatie die op het punt staat vernietigd te worden. Daarom ook is opgraven in Nederland bij wet voorbehouden aan experts van bevoegde instanties. Officiële archeologen zijn echter luiverig om op te graven. Toegegeven, zij kunnen veel meer dan hun collegae van vroeger: zij reconstrueren de natuurlijke vegetatie rond een nederzetting aan de hand van stuifmeelkorrels en doen geslachts- en

leeftijdsoepalingen aan de hand van skeletmateriaal. Maar de archeologen van de toekomst zullen nog meer uit de bodem kunnen aflezen en zullen dus nog betere „afschriften” maken.

Nu is opgraven niet de enige vorm van vernietiging waaraan het bodemarchief is blootgesteld. Dat archief, vlak onder de grond, is altijd al onderhevig geweest aan allerlei vormen natuurlijke en menselijke erosie, zo goed als in de papieren archieven van historicus door de eeuwen heen ernstige lacunes zijn ontstaan als gevolg van brand, wanbeheer, boekwormen en vocht. Maar er is een groot verschil: de laatste vormen van erosie zijn vrijwel tot staan gebracht met de komst van de archiefwet en veilige archiefdepots door het hele land. Maar de vernietiging van het bodemarchief gaat gewoon door, en dat in een steeds hoger tempo, als gevolg van woningbouw, wegeaanleg, diep ploegen, ontgroning en drainage. Hier en daar kan voor de bulldozer uit nog iets worden opgegraven; verreweg het meeste verdwijnt ongezien, zonder „afschrift”. De archeologie beschikt in deze strijd eigenlijk maar over één hard wapen. De monumentenwet biedt namelijk de mogelijkheid een terrein met belangrijke archeologische resten te verheffen tot „beschermde monument” en zo te behouden voor toekomstig wetenschappelijk onderzoek. Het is een zwaar middel, dat

het grondgebruik ernstig aan banden legt en verregaande planologische gevolgen kan hebben - denk aan de recente geschiedenis van bestemmingsplan 't Weer. Daarom wordt dit middel met mate gebruikt en alleen wanneer aan een aantal scherpe criteria is voldaan op het punt van:

- wetenschappelijke waarde: hoe belangwekkend en zeldzaam is het object (meestal een bepaalde vorm van nederzetting of bijzetting)?
- cultuurhistorische waarde: zijn er in het terrein nog saillante vormen herkenbaar die herinneren aan de aard van het object (denk bijvoorbeeld aan het eilandje van het Huis te Vleuten)?
- gaafheid en conserveringsstoestand: hoe compleet is het object en hoe goed zijn de grondsporen bewaard gebleven?
- kwetsbaarheid en bedreiging: vormt het huidige of het te verwachten toekomstig gebruik een bedreiging voor de resten? Afhankelijk van de normstelling blijkt in de praktijk slechts 10 tot 15 % van de archeologische objecten de test te kunnen doorstaan.

Zo doet zich de merkwaardige situatie voor dat de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), verantwoordelijk voor de „ondergrondse” werkingssfeer van de monumentenwet, enerzijds niet graag opgraaft en anderzijds terughoudend moet zijn met

wettelijke bescherming! Wie in zo'n positie verkeert, moet in het nijvere Nederland voortdurend op het vinketouw zitten. Teneinde gemeenten, provincies en overheidsdiensten, die immers allemaal hun plannen maken en vergunningen afgeven, beter te kunnen informeren over archeologische waarden in hun gebied, zijn in de jaren '70 en '80 per provincie zogenaamde meldingskaarten (1:50.000) verschenen. Daarop staan niet alleen de beschermde monumenten aangegeven, maar ook de zogenaamde meldingsgebieden. Meldingsgebieden zijn die archeologische objecten die zich om een of andere reden (bijvoorbeeld omdat er nog te weinig van bekend is) nét niet hebben gekwalificeerd voor wettelijke bescherming, maar die zich toch gunstig onderscheiden van de overige bekende vindplaatsen, omdat zij goed bewaard en nog grotendeels voor onderzoek toegankelijk zijn. De meldingskaart is de laatste jaren een begrip geworden in het planologische circuit en de meldingsgebieden hebben inmiddels een erkende status als belangrijk monument, in de wachtkamer voor wettelijke bescherming.

De bedoeling van de meldingskaart is dat gemeenten en andere overheden o.a. bij hun vergunningenbeleid beter rekening kunnen houden met de daarop vermelde archeologische waarden en dat zij met de ROB in contact treden wanneer deze waarden in het geding zijn. De meldingskaart is er dus vooral om kleinere en incidentele aanslagen op het bodemarchief te voorkomen; het systeem vraagt wel om ambtelijke medewerking overal in het land. Maar het bodemarchief wordt tegenwoordig vooral *projectmatig* bedreigd, bijvoorbeeld bij ruilverkavelingen, aanleg van rijkswegen en grootschalige woningbouw, zoals bij ons in 't Weer en straks op de Hoge Weide. In de dagelijkse contacten van de ROB met o.a. de Landinrichtingsdienst, Rijkswaterstaat, Staatsbosbeheer en de provincies, heeft zich inmiddels een gedragscode ontwikkeld die de belangen van archeologie en samenleving zo goed mogelijk tracht te verenigen. Deze bestaat hierin dat de ROB in een zo vroeg mogelijk stadium bij de plannen wordt betrokken, dat er een zorgvuldige inventarisatie plaatsvindt van archeologische waarden in het betreffende gebied, zonodig door aanvullend onderzoek in het veld, en dat daarmee bij de inrichting van het gebied en de uitvoering van de werken rekening wordt gehouden. Beschermde monumenten dienen daarbij geheel te worden ontzien, meldingsgebieden zo veel mogelijk; soms zal het voldoende zijn om waarnemingen te verrichten tijdens de grondwerkzaamheden, maar het kan ook zo

zijn dat bijvoorbeeld een deel van een meldingsgebied moet worden opgegraven. Dat komt dan voor rekening van het bestemmingsplan of anderszins, want ook hier heeft inmiddels het beginsel ingang gevonden: „de vervuiler (of in dit geval: de vernielers) betaalt”. Veel problemen worden in de praktijk soepel opgelost door een aangepaste bestemming.

De archeologische monumentenzorg komt de laatste jaren dus in een steeds vroeger planologisch stadium tot stand en geschiedt ook steeds meer in het kader van grote projecten. Er is dus ook steeds meer behoefte aan archeologische prognoses voor grotere gebieden; men spreekt in dit verband wel van „potentiekaarten”. Men kijkt dan naar de natuurlijke voorwaarden voor menselijke bewoning door de eeuwen heen, naar het algemene beeld van de tot dusverre bekende vondsten, naar processen in het verleden die van invloed zijn op de conserveringstoestand van eventuele archeologische resten (allerlei vormen van erosie en bodemgebruik), naar het huidige gebruik en verwachte toekomstige bestemmingen. Zo ontstaat een gefundeerde voorspelling van wat er mettertijd nog aan archeologische resten in dat gebied te onderzoeken (of juist te beschermen) zal zijn. Iets dergelijks zullen wij in het onderstaande voor het gebied ten westen van Utrecht proberen. Eigenlijk is het maar een eerste impressie; er is, afgezien van het Romeinse *castellum*, nog zo weinig van deze streek bekend. We zullen ons werkgebied: „rondom de Hoge Woerd”, daarbij wel zo ruim opvatten, dat er tegelijk een aardig sluitend tableau kan ontstaan van de bewoningsgeschiedenis van onze streek tot om en nabij het jaar 1000.

Langs de restgeul van de Rijn

Van een min of meer permanente bewoning is in onze streek pas sprake sinds de late ijzertijd, d.w.z. kort voor het begin van de jaartelling. Onder „onze streek” dient men dan te verstaan het gebied ten westen van Utrecht zoals dat vorm heeft gekregen in de jongste geologische periode: het Holocene, dat volgens afspraak 10.000 jaar geleden begint. In dat tijdvak is de lage helft van Nederland ontstaan uit de tegengestelde krachten van zee en rivieren. Ons gebied maakte deel uit van de delta van de Rijn, die zich steeds in nieuwe beddingen moest wringen om zich tussen eindeloze veenmoerassen een weg naar zee te banen. De tak die ooit door het Kromme Rijngebied via Utrecht naar Leiden stroomde, moet omstreeks 3600 v. Chr. zijn ontstaan. Vanaf die tijd was onze streek dus onderworpen aan de wetten van riviergedrag.

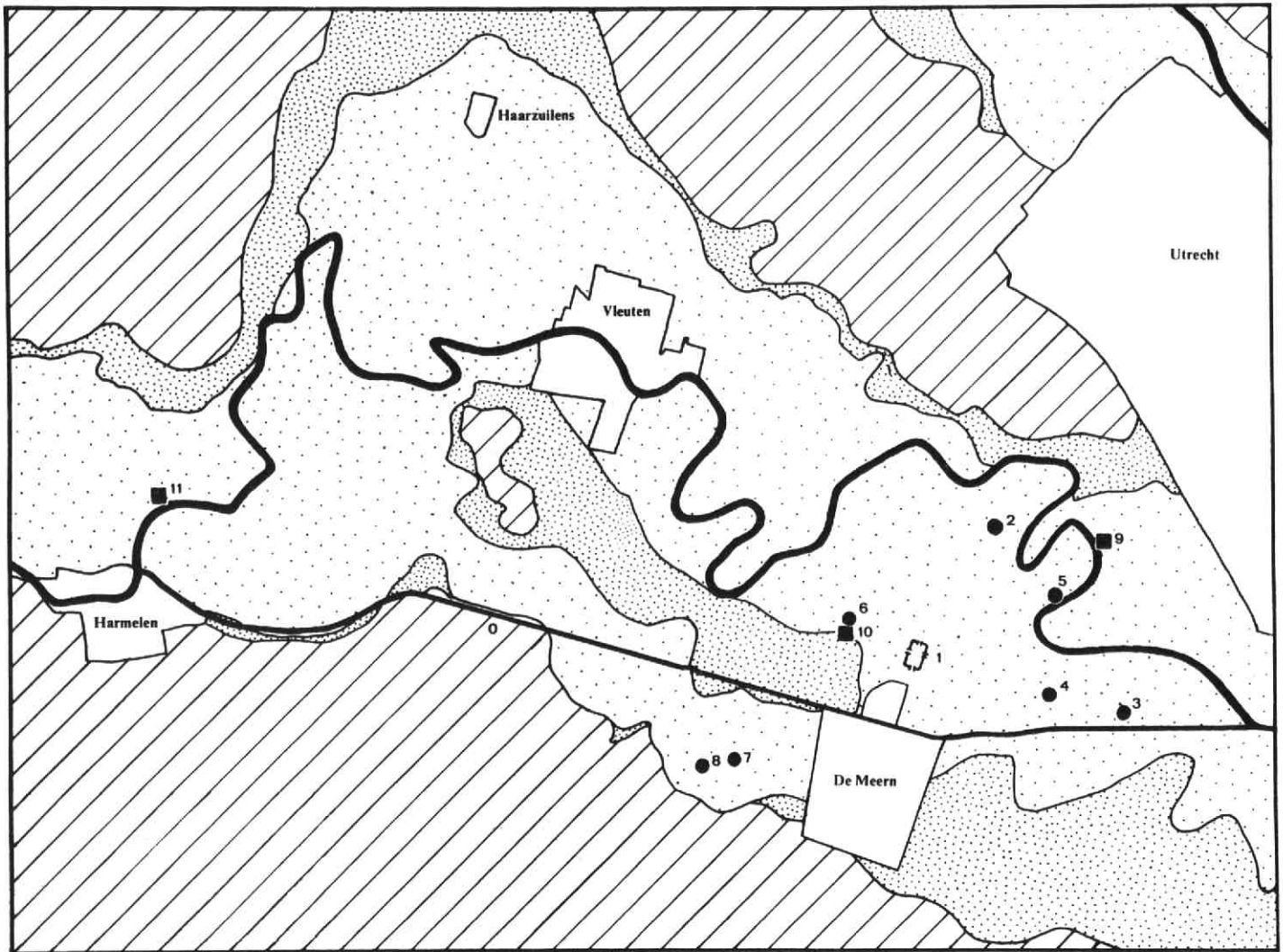
In het waterrijke seizoen treedt een onbedijkte rivier, wanneer deze zijn monding nadert, buiten zijn oevers; dat verschijnsel kan zich meerdere malen per jaar voordoen. Daarbij wordt zand, dat normaliter binnen de bedding blijft, direct naast de rivieroevers afgezet; zo wordt de rivier op den duur omzoomd door zandige ruggen, oeverwallen genaamd. Wanneer het uittrekkende water buiten deze oeverwallen stagneert, bezinken ook de fijnere kleideeltjes; op grotere afstand van de rivier vormen zich op deze manier taaie kleipakketten („komklei”). In de uitgestrekte moerasbossen tussen de riviertakken tenslotte wordt veen gevormd. Nu is deze toestand niet statisch. Ten eerste vreet een rivier die niet door stenen kribben in toom wordt gehouden, voortdurend zijn bochten aan; deze verplaatsen zich daardoor steeds meer naar buiten en ook enigszins stroomafwaarts. Zoals een slang door het zand, zo kronkelt een rivier in de loop der tijd dus heen en weer binnen in zijn eigen afzettingen. De gordel van zandige bedding- en oeverafzettingen die zo ontstaat, noemen we een stroomrug.

Het stelsel van riviertakken in het mondingsgebied is door de eeuwen heen onderhevig aan een zekere verjonging; oude trajecten raken verstopt, nieuwe beddingen worden gevormd. Zo heeft de Rijn tussen De Meern en Harmelen vanaf omstreeks 1500 v. Chr. tot in de eerste eeuwen van onze jaartelling een zuidelijke neventak gehad; deze heeft daar de zogeheten Heldammer stroomrug opgebouwd (zie afb. 1). Maar ook de hoofdstroom van de Rijn boette vanaf de Romeinse tijd aan belang in; in 1122 werd de restgeul bij Wijk bij Duurstede afgedamd van de Lek, die toen al eeuwen het meeste water van de Nederrijn afvoerde. Door deze afdamming zijn de Kromme en de Oude Rijn als het ware versteend in hun doodsnood; anders waren zij mettertijd geheel verland. Nergens kronkelt de restgeul van de Rijn zo grillig als tussen Utrecht en Harmelen; vooral op de Hoge Weide liggen een paar fraaie meanders. De Oude Rijn vormde hier van de late middeleeuwen tot 1963 de grens tussen de stad Utrecht en het gerecht, later de gemeente Vleuten. Wanneer Utrecht zijn annexatie straks met een monument zal willen gedenken, zoals in het geval van Zuilen in 1954, laat het dan een stukje van deze fraaie restgeul in zijn nieuwe stadsdeel opnemen. De voorplaat van dit nummer, een gezicht vanaf de Utrechtseweg nabij de Hoet, is daartoe een klein pleidooi. Misschien moeten we in Nederland ook eens gaan denken aan een categorie van beschermde *landschappelijke* monumenten.

Het is jammer dat het „rivierlandschap” in ons werkgebied zo veel aan suggestieve kracht heeft ingeboet. Vroeger deden zich in onze streek over korte afstand hoogteverschillen van enkele meters voor. Dat komt vooral doordat de komklei en het slappe veen in tegenstelling tot de zandige stroomruggen gedurende eeuwen van ontwatering aanzienlijk zijn ingeklonken. De stroomruggen zijn op deze wijze geleidelijk „vanzelf” uit het omringende landschap verrezen. Zo kon het gebeuren dat de „stadsweide” van Utrecht (oorspronkelijk in gemeenschappelijk gebruik bij de Utrechtse burgers) aan het eind van de middeleeuwen uiteenviel in

de Hoge Weide (op de stroomrug) en de Lage Weide (tussen de stroomrug van Vecht en Rijn; vgl. afb. 1). Op de stroomrug was er bovendien het reliëf van de oude oeverwallen en het „rivierdal” met de restgeul. In het Kromme Rijngebied is dit alles op veel plaatsen nog prachtig te zien, maar bij ons is veel verdwenen door het grootschalig afgraven van „tichel-aarde” ten behoeve van de baksteen- en dakpanfabricage. Vanaf omstreeks 1400 tot in het begin van deze eeuw bloeide dit bedrijf langs de boorden van de Vecht, de Oude Rijn en de Hollandse IJssel; rond 1724 waren er in de omgeving van Woerden 26 steenfabrieken. De zandige klei

op de stroomruggen vormde een ideale grondstof en deze werd, na verwijdering van de teellaag, perceelsgewijs afgegraven of „afgevlet” (vanwege de vletschuiten, waarmee de klei werd afgevoerd). Men groef natuurlijk zo diep als de „delfstof” reikte, vaak ongeveer drie voet, zodat veel vruchtbaar akkerland in „onland” of op zijn best dras weiland veranderde. Juist in ons werkgebied, met name tussen Vleuten en De Meern, is het landschap ernstig verruïneerd door dit afvletten. Voor de glastuinbouw vormde wat overbleef: teelaarde op zand, echter een goede bodem, zo zeer dat men voor ons gebied nog steeds als vuistregel mag aan-

1. Landschap en bewoning ten westen van Utrecht tot het jaar 1000. De kaart is gebaseerd op de *Geomorfogenetische kaart van Zuid-Utrecht* van H.J.A. Berendsen (1982), waarop de bodemsoorten naar ontstaanswijze zijn aangegeven. Het beeld wordt beheerst door de brede gordel van zandige bedding- en oeverafzettingen (gestippeld) waarbinnen de Rijn en een zuidelijke neventak van ca. 3600 v. Chr. tot 1122 na Chr. vrijelijk hebben gekronkeld; rechtsboven is nog net de stroomrug van de Vecht te zien. De stroomruggen worden omzoomd door zware kleiafzettingen (fijn gestippeld). Daarbuiten vinden we slechts veen (gearceerd), opgebouwd door het moerasbos dat daar tot aan de grote ontginningsbeweging van de 11e en 12e eeuw heeft gewoekerd. De blanco gebieden konden vanwege de aangesloten bebouwing niet worden gekarteerd. Vanaf park Voorn geheel rechts tot aan Harmelen slingert de restgeul van de Rijn, die op vele punten in het landschap, vooral vanaf Vleuten, nog als een oude rivierloop te herkennen is. In de 8e eeuw was dit traject nog over zijn volle lengte bevaarbaar, maar daarna werd het snel berucht als de „Oude Rijn”. Op de tekening komt goed naar voren dat de Leidse Rijn, hoewel in etappes ontstaan door kanalisatie van bestaande weteringen, als het ware één grote *by-pass* is voor dit gestremde gedeelte van de Rijn. Vóór de ontginningen, d.w.z. tot omstreeks het jaar 1000, beperkte de bewoning zich tot de stroomruggen; inderdaad liggen alle nederzettingen uit die periode binnen het gestippelde gebied. Ten noorden van De Meern is het *castellum* op de Hoge Woerd ingetekend. De ronde symbolen staan voor nederzettingen uit de late ijzertijd en de Romeinse tijd, meestal eenvoudige boerderijcomplexen als op afb. 2; de vierkante voor nederzettingen uit de vroege middeleeuwen, globaal 500 - 1000 na Chr..

houden dat overal waar kassen staan, het terrein is afgevet - dat is dus nogal wat. En voor de archeologie heeft dat veel voeten in de aarde...

De eerste bewoners

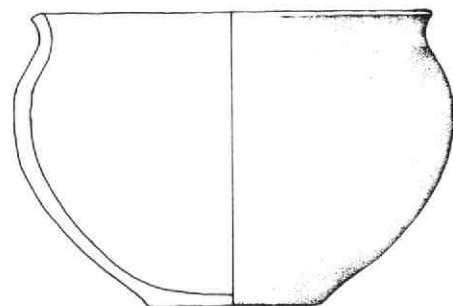
Juist de vol ontwikkelde stroomruggen van riviertakken die hun beste tijd hebben gehad, zijn vanouds in trek geweest als vestigingsplaats voor de mens. Op de oude oeverwallen woonde men hoog en droog, de lichte grond van de stroomruggen liet zich makkelijk ontginnen en bewerken, en de nabije rivier bood mogelijkheden tot visvangst en vervoer over water. De veenmoerassen buiten de stroomruggen waren dras en ontoegankelijk; zij zijn pas in de 11e en 12e eeuw ontgonnen, tegelijk met de bedijking van de grote rivieren. Het is dus geen wonder dat de nederzettingen uit de prehistorie, de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen in het rivierengebied vrijwel altijd op stroomruggen liggen; dat geldt ook voor ons gebied, zoals afb. 1 bewijst. Het beeld wordt daar beheerst door een concentratie van symbolen in de noordelijke periferie van De Meern, maar die weerspiegelt waarschijnlijk niets anders dan de voormalige woonplaats van de auteur; dat geeft te denken voor de rest van het gestippelde gebied...

De meeste nederzettingen zijn pas de laatste jaren ontdekt, tijdens incidentele verkenningen van boomgaarden en geploegde akkers. In de praktijk komt zo'n veldverkenning neer op scherven rapen (of juist niet), want dat is wat er materieel resteert van de houten boerderijcomplexen uit de onderhavige periode.

De vroegste aardewerkfragmenten die in ons gebied worden gevonden dateren uit de late ijzertijd, rond of kort vóór het begin van de jaartelling. Men zou dus zeggen dat de bewoning van ons gebied, zoals eerder gedefinieerd, pas tegen die tijd begint. Toch is dat de vraag. Bij Wijk bij Duurstede, enkele tientallen kilometers stroomopwaarts op dezelfde stroomrug van de Rijn, zijn nog niet zo lang geleden bewoningssporen uit de vroege bronstijd (2100 - 1800 v. Chr.) gevonden. De meeste van deze vroege nederzettingen zullen echter door de Rijn zijn verzwolgen of met latere afzettingen overdekt. Wellicht reikt de bewoning van ons gebied derhalve verder terug dan de oppervlaktevondsten op dit moment doen geloven. Wel is het zo dat er pas vanaf de late ijzertijd sprake is van een min of meer *continue* bewoning, zij het met een sterke terugval in de laat-Romeinse tijd. Vóórdien schijnt onze rivierdelta gedurende langere periodes van verhoogde overstromingsactiviteit grotendeels onaanvaardbaar voor bewoning te zijn geweest.

In de late ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd (250 v. Chr. - 50 na Chr.) doet zich in een groot deel van laag-Nederland, om precies te zijn: in het rivierengebied, rondom de zeegaten en op de Fries-Groningse zeeklei, een explosieve groei van het aantal nederzettingen voor. Kennelijk zijn de vestigingsvoorwaarden er dan plotseling veel gunstiger geworden. In het Kromme Rijngebied, waar van 1976 tot 1985 een grote archeologische kartering heeft plaatsgevonden, zijn inmiddels vele tientallen vindplaatsen uit deze periode bekend. Ook in ons gebied

is de bevolkingsexplosie te merken. Van de nederzettingen 3 t/m 8 van afb. 1 was zeker de helft aan het begin van de jaartelling al bewoond (nr. 3, 5, 6; vgl. afb. 15, nr. 13, 12 en 1) 1). De aard van het nederzettingenspatroon verraadt nog iets van deze snelle demografische expansie. In het Kromme Rijngebied liggen de stroomruggen dicht bezaaid met kleine complexen van doorgaans één tot drie boerderijen. Vermoedelijk woonden daar enkele generaties van dezelfde familie of enkele gezinnen met een gemeenschappelijke stamvader; overtollige zoons begonnen waarschijnlijk elders voor zichzelf. De tekening van afb. 2 geeft een aardige indruk van het bewoningsspatroon in ons gebied aan het begin van de jaartelling, als men de Friese terpen tenminste even wil aanzien voor onze oeverwallen.

3. Reconstructietekening van een pot van inheems, handgevoerd aardewerk uit de Romeinse tijd, gevonden bij de aanleg van de provinciale weg S 20 (afb. 1, nr. 7). De buitenkant vertoont sporen van zorgvuldige polijsting.

Inheems-Romeins

De bevolking van deze kleine nederzettingen leidde een zelfvoorzienend bestaan van landbouw en veeteelt. Alle voedsel en materialen voor kleding, behuizing en gereedschappen konden worden betrokken van het land, de veestapel of de vrije natuur; alleen voor zout, ijzer, maalstenen en een enkel sierraad moest men buiten deze huis-economie treden, hetgeen wijst op de productie van een verhandelbaar surplus. Archeologisch is deze cultuur direct herkenbaar aan het karakteristieke handgevoerde en tamelijk zacht gebakken aardewerk. De betere stukken werden waarschijnlijk vervaardigd door lokale specialisten, die onder elkaar toch een opvallend homogene vormenschat wisten te handhaven. Veel van wat in de Romeinse tijd voortleeft, wijst nog duidelijk terug naar vormen en versieringswijzen uit de late ijzertijd (zie afb. 3 en 4). Bij opgravingen wordt het beeld beheerst door de plattegronden van lange, twee- of drie-

2. Impressie van het nederzettingslandschap in het Fries-Groningse terpengebied rond het begin van de jaartelling. Wanneer men de terpen even verruult voor onze oeverwallen, kan de tekening ook gelden voor de verstrooide boerderijcomplexen op de stroomruggen van de Rijn. (Naar: A.T. Clason, *Jacht en veeteelt van prehistorie tot middeleeuwen*, Haarlem 1977)

4. Inheems aardewerk gevonden bij nederzetting 6 van afb. 1, gelegen aan de Alendorperweg. Afgezien van een kogel van gebakken klei voor een handslinger (links van de schaal) en een doorboorde potscherf bedoeld als gewicht voor een weefgetouw (rechts boven de schaal), geeft de foto een indruk van de uiteenlopende decoratiepatronen die voorkomen op de rand (linksonder; van boven gezien) en buik van inheemse potten. Meestal behielp men zich met nagels en vingertoppen, maar soms werden ook stokjes, rietjes, touwtjes en „kammetjes” gebruikt.

schepige, houten boerderijen met een stal- en een woongedeelte (zie afb. 5). In zijn meest elementaire vorm: het zgn. langhuis-type, stamt onze boerderij lijnrecht af van deze prehistorische grondvorm.

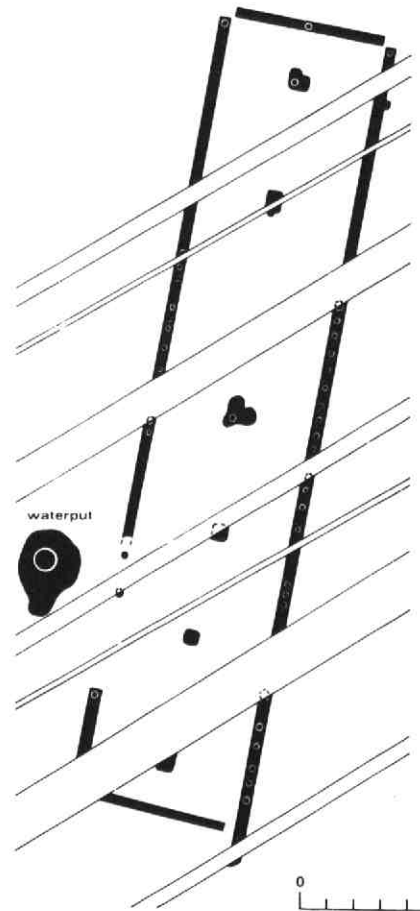
De komst van de Romeinse „bezeters” en de bouw van een gordel van legerkampen op de zuidelijke oever van de Rijn omstreeks 50 na Chr. hebben in deze cultuur, die we dan voortaan aanduiden als inheems-Romeins, eigenlijk verbluffend weinig verandering gebracht. Aanvankelijk zal de inheemse bevolking te leiden hebben gehad onder ronselpraktijken en gedwongen leveranties van graan, huiden en dergelijke, maar in de 2e en in de eerste helft van de 3e eeuw beleefde zij een ongekende bloeiperiode. In de inheemse nederzettingen vinden we dan naast het traditionele handgevormde aardewerk veel Romeins, op de draaischijf vervaardigd aardewerk, benevens munten en mantelspelden (zie afb. 6). Dit alles wijst op een intensieve en eerlijke uitwisseling van producten en een zekere romanisering van de inheemse bevolking. In deze periode bereikte de bevolkingdichtheid van ons gebied, en van Nederland überhaupt, een hoogtepunt dat pas rond of zelfs na het jaar 1000 zou worden geëvenaard. Ook dat valt weer af te lezen aan ons bescheiden data-bestand: alle zes inheemse nederzettingen van afb. 1: nr. 3 t/m 8, waren in de Romeinse periode bewoond, zij het misschien niet allemaal de gehele tijd.

Van deze inheemse nederzettingen is behalve een aantal oppervlaktevondsten nog niets bekend - er hebben tot dusver geen opgravingen plaatsgevonden. Zeker de helft komt daarvoor ook niet in aanmerking, want hun conserveringstoestand is zorgelijk. In tegenstelling tot bijvoorbeeld het *castellum* op de Hoge Woerd, waar de woon- en ophogingslagen op sommige plaatsen nog twee meter dik op elkaar gestapeld liggen, concentreren de grondsporen van zo'n inheemse nederzetting zich vaak in een vrij dunne en oppervlakkige laag, doorgaans tussen een halve meter en driekwart meter onder het maaiveld. Wanneer we even in detail naar onze zes gaan kijken, dan kunnen we nr. 7, ontdekt bij de aanleg van de provinciale weg S 20 ten westen van De Meern, al direct afschrijven: deze nederzetting is waarschijnlijk goeddeels verspoeld bij een zuidwaartse verplaatsing van de Heldammer stroom. Op de plaats van nr. 8, even verderop vlakbij de ruïne van Nyvelt, worden graszoden gestoken; het terrein is al enkele tientallen centimeters gedaald, waardoor de ploeg steeds dieper reikt. Het perceel waarop nr. 4 is gelegen, tussen de Zandweg en het midden van de Groenedijk, is al lang geleden geheel afgevet; wat er rest, ligt nu aan de oppervlakte van het maaisland: een paar handenvol scherven. Beter wordt het met nrs. 3 en 6: deze terreinen zijn maar voor de helft afgevet; de andere helft ligt in beide gevallen in een boomgaard, die - in beide gevallen - bij de laatste aanplant

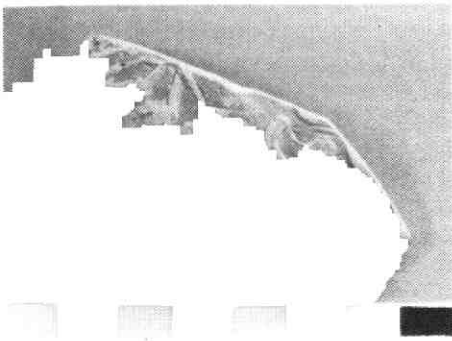
ruwweg tot een halve meter is omgezet. Als voorlopig paradepaardje blijft dan over nr. 5, gelegen achter de grote boerderij aan het midden van de Groenedijk. De nederzetting is gelegen op een hoog „schiereiland” gevormd door een meander van de Rijn, en is waarschijnlijk goed geconserveerd. Eén op zes - dat stemt tot nadenken . . .

Grafveld, kampdorp en Rijnhaven

Een verhaal apart vormt in onze streek natuurlijk het Romeinse *castellum* op de Hoge Woerd; vier eeuwen lang heeft het

5. Plattegrond van een houten boerderij uit de Romeinse tijd, opgegraven in 1982 op het industrieterrein Doornkade in Houten. De boerderij, die ongeveer 30 bij 6 m mat, werd door een rij zware middenstaanders in twee „schepen” verdeeld; aan een van de lange zijden moet een ingang hebben gelegen die het gebouw in een woon- en een stalgedeelte verdeelde. De tekening illustreert de kwetsbaarheid van de nederzettingssporen. Het eigenlijke woonniveau is reeds lang verdwenen; er rest slechts de donkere vulling van paal-gaten en funderingssleuven. Bovendien is de plattegrond doorsneden - en vernield - door latere greppels en sloten. (Naar: W.J. van Tent, *Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1980-1984*, Utrecht 1988)

6. Fragment van een versierde schaal *terra sigillata*, gevonden bij nederzetting 4 van afb. 1, gelegen aan het midden van de Groenedijk. *Terra sigillata* is de naam voor het karakteristieke Romeinse tafelaardewerk met rode deklaag en reliëfversiering. Het werd op industriële schaal vervaardigd, aanvankelijk in Italië en Zuid-Frankrijk, later ook in Midden- en Noordoost-Frankrijk en op verschillende plaatsen langs Rijn en Moezel. Dit exemplaar, versierd met een rij kelken, is geproduceerd in La Madeleine bij Nancy, in de eerste helft van de 2e eeuw. Juist toen begon een eeuw van ongekennde economische voorspoed voor de inheemse bevolking van Nederland.

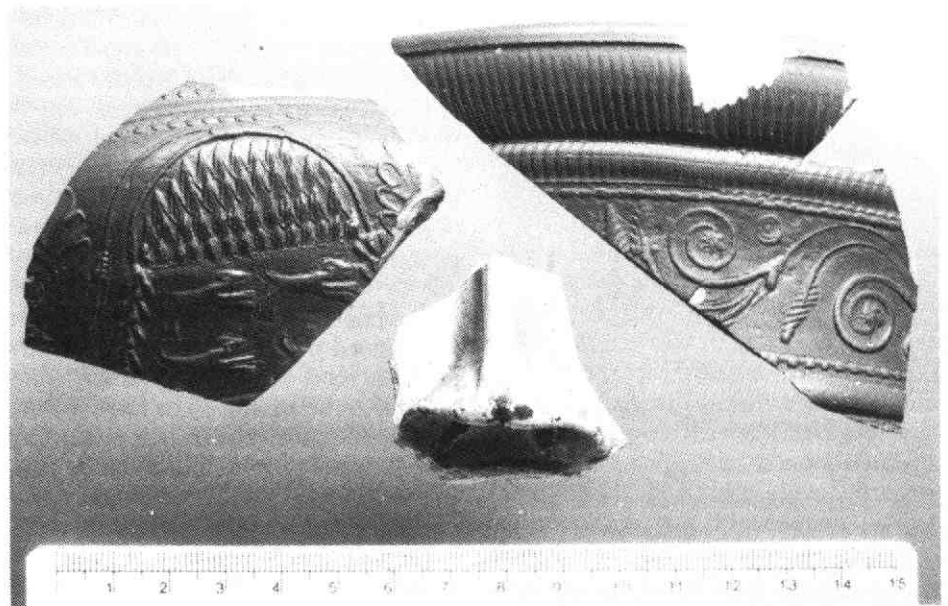
alle oudheidkundige belangstelling voor zich opgeëist. Elders in dit nummer valt te lezen over de resultaten van het onderzoek dat de stichting RAAP onlangs in opdracht van de gemeente Vleuten - De Meern heeft uitgevoerd. Dit onderzoek heeft enkele belangrijke nieuwe inzichten opgeleverd over de ligging van het *castellum* en de begrenzing van het nederzettingsterrein in westelijke en noordelijke richting. Tegelijkertijd heeft het onderzoek duidelijk gemaakt wat we allemaal *niet* weten. En dat is nogal wat. Ten eerste: waar lag de *civiele* nederzetting (*vicus*) behorend bij het legerkamp? Zo'n kampdorp herbergde doorgaans een paar kroegbazen, handelaren en ambachtslieden, onder wie wellicht enkele veteranen. En dan hadden die soldaten buiten de „kazerne” natuurlijk hun vrouwen; het wemelde er waarschijnlijk van de buitenechtelijke kinderen. Van een dergelijke *vicus* is op of rond de Hoge Woerd nog geen spoor gevonden, of we moeten de vele vondsten van metaalslakken in het gebied rond de samenkomst van Woerdlaan en Castellumlaan in verband willen brengen met een vorm van nijverheid die we in zo'n kampdorp mogen verwachten. Veel ruimte is er hier echter niet, ten zuiden van het *castellum*, in de bocht van het riviertje dat naar het schijnt de westelijke grens van het nederzettingsterrein vormt.

Waar het eigenlijk op neerkomt is dit: wij weten nog bijna niets over de *ooste-*

lijke helft van de Hoge Woerd. Lag hier soms het grootste deel van de *vicus*? In ieder geval moet hier, even ten zuiden van de Groenedijk, de doorgaande weg naar het volgende *castellum*, dat van Utrecht, hebben gelopen. Neringdoenden streken inderdaad graag neer langs dergelijke uitvalswegen, direct buiten de poort. Bij het Utrechtse *castellum* op het Domplein is de civiele nederzetting in twee helften gescheiden; zij liggen direct voor de twee tegenoverliggende poorten van de doorgaande weg door het legerkamp, rond de Pieterskerk en rond de Buurkerk. Iets anders wat zich pleegt vast te hechten aan de uitvalswegen van Romeinse nederzettingen - steden, dorpen of legerkampen -, zijn grafvelden. Ook in De Meern moeten in de loop van enkele eeuwen over een populatie van alleen al bijna 500 soldaten enkele honderden bijzettingen hebben plaatsgevonden. Voorlopig moeten de gedachten ook hier uitgaan naar de oostelijke periferie van de Hoge Woerd. In een curieus artikel in de *Almanak voor de studenten aan de Akademie te Utrecht voor het jaar 1824*, getiteld „Iets over den tegenwoordige staat der twee Romeinse burgen of legerplaatsen in de nabijheid van Utrecht” schrijft Jacobus Scheltema: „Bezuiden den achterweg (= Groenedijk) en voor de grootste hoogte is een vlak veld, waarin volgens de overlevering voorheen grafplaatsen van voornamelijk personen zouden gevonden zijn”. Dat is niet mis te verstaan en ook niet zo moeilijk te localiseren. Wat wij eigenlijk nodig hebben is nóg een RAAP-onderzoek

op de Hoge Woerd, maar dan voor het hele gebied ten *oosten* van de Castellumlaan.

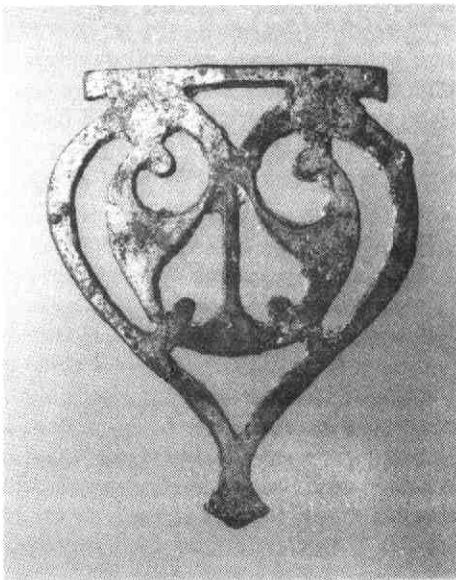
En dan zijn we er nog niet. Want waar lagen dan de uitgebreide havenwerken met opslagloodsen voor graan en dergelijke, die wij van elders kennen? Waar stroomde eigenlijk de Rijn in de Romeinse tijd? Dat is een veel gestelde vraag. Na wat er is gezegd over riviergedrag, mag het duidelijk zijn dat daarop geen stellig antwoord te geven valt: de rivier heeft zich steeds vrijelijk kunnen verleggen binnen de anderhalve kilometer brede baan zand die we in afb. 1 ten noorden van het *castellum* zien liggen. Toch valt er wel iets meer over de zaak te zeggen. We zien namelijk dat alle vijf nederzettingen die in een halve cirkel rond het legerkamp liggen, de nrs. 2 t/m 6, ten *zuiden* van de restgeul van de Rijn liggen. Dat betekent dat de Rijn reeds in de Romeinse tijd en ook steeds daarna ten noorden van die vijf terreinen heeft gestroomd - zij zijn immers niet door een verplaatsing van de bedding verzwoegen. Waarschijnlijk liep de Rijn in de Romeinse tijd dus al in een kilometerwijde boog om het *castellum* heen. Die teruggeschoven ligging is hoogst ongebruikelijk en zal wel alles te maken hebben met het Romeinse kanaal ten oosten van de Meerndijk, dat reeds lang ter plaatse werd vermoed, maar in 1990 daadwerkelijk is aangetoond. Het zorgde voor een scheepvaartverbinding tussen de Rijn en een voorloper van de Hollandse IJssel en loopt recht op de Hoge Woerd af. Onge-

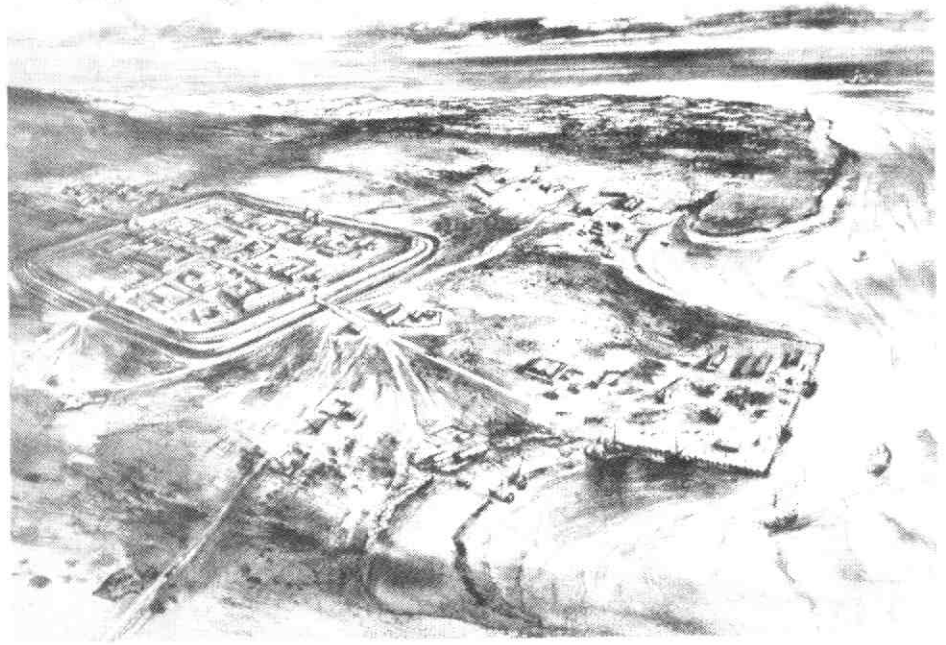
7. Enkele vroege vondsten van de Romeinse nederzetting achter de bloemenveiling (afb. 1, nr. 2). Links en rechts fragmenten van versierde schalen *terra sigillata* (vgl. afb. 6) uit La Graufesenque bij Millau in Zuid-Frankrijk, ongeveer uit de jaren 50-70 resp. 60-80 na Chr.. Daartussen de neus van een zeer zeldzame „gezichtsbeker” van oranje geverfd aardewerk uit dezelfde periode.

twijfeld stond het kanaal in verbinding met het riviertje dat de zuidwesthoek van het *castellum* omstroomde en dat op zijn beurt in de Rijn zal hebben uitgemond.

Wanneer we de ogen nog even gericht houden op afb. 1, glijdt onze blik vanzelf af naar nederzetting nr. 2, die nog niet ter sprake is gekomen. Zij is gelegen op korte afstand van het grote parkeerterrein achter de bloemenveiling aan de Utrechtse Weg, in wat tot voor kort nog een oude hoogstamboomgaard was. Het terrein springt er in alle betekenissen van het woord tussenuit. Het is bijzonder hoog gelegen en valt op door zijn rijkdom aan vondsten, waarvan een selectie wordt tentoongesteld in „het Kabinet” aan de Zandweg. In 1927 werd er dwars door de toen nog jonge boomgaard een sloot gegraven, waarbij zo veel Romeins aardewerk werd gevonden dat het deftige Rijksmuseum van Oudheden in Leiden werd gealarmeerd. De beroemde Holwerda en zijn assistent Remouchamps bezochten het graafwerk meerdere malen. „Het schijnt een Romeinse aanleg van niet heel veel betekenis op zichzelf”, concludeert Holwerda, „doch van veel belang, naar ons voorkomt, in verband met dien van de Meern”. 2) Dat oordeel lijkt juist.

8. Ornament voor een zwaardriem gevonden bij de nederzetting achter de bloemenveiling. De soldaat droeg zijn zwaard aan de schouder door middel van een riem die kruislings over de borst liep; het ornament werd op borsthoogte bevestigd. Het is gemaakt van vertind brons en dateert uit het einde van de 2e of de eerste helft van de 3e eeuw. De vondst wijst op nauwe betrekkingen met het *castellum* op de Hoge Woerd.

9. Wellicht was de verhouding van de nederzetting achter de bloemenveiling tot het *castellum* op de Hoge Woerd ongeveer als op deze impressie. De Rijn was de slagader van het Romeinse verdedigingsstelsel in Nederland; graan en bouwmaterialen werden grotendeels via deze waterweg aangevoerd. (Naar: A. Sorrell, *Roman towns in Britain*, London 1976)

Want hoewel deze nederzetting in afb. 1 is aangegeven met een gewone stip en er ook wel wat inheems aardewerk wordt gevonden (ca. 10-%; dat is meer dan op de Hoge Woerd, maar veel minder dan bij een inheemse nederzetting) hebben we hier beslist niet met een doorsnee boerderij-complex te doen. Reeds aan het begin van de Romeinse bezettingsperiode vinden we op dit terrein import-aardewerk van topkwaliteit (zie afb. 7). Er zijn maar liefst 19 munten gevonden, waarvan minstens 16 uit de 1e eeuw. Directe betrekkingen tot de Hoge Woerd verraadt de vondst van een prachtig bronzen zwaardriemornament (zie afb. 8). Deze nederzetting was duidelijk een dependance van het Romeinse *castellum* op de Hoge Woerd. De vraag is alleen: wat voor dependance?

Het hoge woord moet er maar eens uit: ik vermoed dat we hier te doen hebben met een soort van havenkwartier behorend bij het legerkamp op de Hoge Woerd. De nederzetting achter de bloemenveiling moet immers vrijwel direct aan de Rijn hebben gelegen. De waterloop ten westen van het *castellum* buigt bovendien in die richting af en lijkt zijn vervolg te hebben in een oude sloot die een merkwaardige hoek met 't Zand maakt en die recht op de veronderstelde „Rijnhaven” af loopt. Wellicht was de situatie ongeveer als op de tekening van afb. 9, met dien verstande dat de afstand tussen haven en *castellum* in De Meern groter was en de Engelse Noordzeekust natuurlijk even

voor de Rijnsoever moet worden aangezien. De toestand lijkt veel op die in Valkenburg (Z.-H.), waar het legerkamp in het dorp eveneens een kilometer van het havenkwartier op de Woerd verwijderd was. De nederzetting achter de bloemenveiling schijnt vrij omvangrijk te zijn geweest. Het grootste en hoogste gedeelte van de heuvel waarop deze oorspronkelijk gelegen was, werd in het begin van de jaren '50 echter afgegraven; het vrijkomende zand werd gebruikt voor de aanleg van de Maarssense Weg. Wat resteert is wellicht niet meer dan de zuidelijke rand van de nederzetting; deze is naar zich laat aanzien goed geconserveerd. Misschien mogen wij het vergelijken met de achtergevel van een uniek bouwhistorisch object, dat overigens is verziekt door latere ingrepen - zorgvuldig mee omspringen!

De donkere eeuwen

Wanneer de Romeinse garnizoenen langs de Rijn omstreeks 270 voor de eerste maal gedurende lange tijd worden ontruimd (rond 400 gebeurt dat definitief), begint er een periode die in alle opzichten kan worden getypeerd met de term: kwakkelen. Het fijne weefsel dat welvaart heet, raakte ruw verstoord door het vertrek van het enorme apparaat dat eeuwen lang kolossale bedragen aan belastinggeld uit het hart van het Romeinse rijk in de vorm van soldij naar de ontwikkelingsgebieden aan de grenzen had gepompt. In de tweede helft van de 3e

eeuw moet zich in het Nederlandse rijk-deel een dramatische teruggang van de bevolking hebben voorgedaan; alle zes inheemse nederzettingen in ons gebied worden verlaten - voorgoed. In de volgende eeuw wordt de Rijn grens enkele malen periodiek hersteld. Een flauwe afspiegeling daarvan vormen enkele tientallen 4e-eeuwse muntjes van de Hoge Woerd; een duidelijke piek valt tussen 330 en 340. Samen met een paar 4e- en 5e- eeuwse scherven zijn het de enige aanwijzingen tot dusverre voor bewoning van ons gebied in de nadagen van het Romeinse rijk.

In de daarop volgende eeuwen wordt de Nederlandse rivierdelta een speelbal tussen Friezen en Franken, die zich rond 500 al stevig in België en Noord-Frankrijk hebben verankerd. De oude Romeinse grensversterkingen spelen daarin een voorname rol. Rond 700 breiden de Franken hun machtsgebied definitief uit tot aan de Rijn en worden vele voormalige *castella*, wellicht ook dat van De Meern, ingelijfd bij het Frankische koningsgoed. De Hoge Woerd heeft de laatste jaren een aantal interessante vondsten uit deze duistere periode prijsgegeven. Er zijn van daar inmiddels o.a. zeven ongeveer 6e-eeuwse *fibulae* (mantelspelden) bekend, die onmiskenbaar Frankische invloed verraden (zie afb. 10); daarnaast echter ook twee zogenaamde *sceatta's* uit de 7e eeuw, primitieve zilveren muntjes die meer in de Friese sfeer thuishoren. Opmerkelijk is dat op het terrein achter de bloemenvelding enkele aardewerkfragmenten uit dezelfde periode zijn gevonden. Dat wijst nog eens op het bijzondere karakter van deze nederzetting. 3)

10. Bronzen sierspelden (*fibulae*) in de vorm van vogels gevonden op de Hoge Woerd; bij alle exemplaren zijn de klauwen afgebroken, bij de twee linker bovendien de staartpartij. De spelden dateren ongeveer uit de 6e eeuw en horen in de Frankische invloedssfeer thuis.

Buiten het voormalige *castellum* met zijn Rijnhaven zijn vondsten uit deze eeuwen, überhaupt uit de hele periode tot omstreeks het jaar 1000, bijzonder schaars. De enige nederzetting uit dit tijdvak die we zonder aarzelen op de kaart kunnen intekenen, ligt aan de Bijleveld ten noorden van Harmelen, bij de samenkomst van Appellaan en Tiendweg. De vondsten bestempelen haar als een exacte tijdgenoot van Dorestad, dat in de 8e en 9e eeuw zijn bloeitijd beleefde, al loopt de bewoning in Harmelen schijnbaar ononderbroken door tot in de 11e of zelfs 12e eeuw; aan de overkant van de Bijleveld ontstaat dan weldra het Huis te Harmelen. Helaas is het nederzettingsterrein enkele jaren geleden geheel overbouwd. Verstrooide vondsten uit diezelfde Karolingische tijd, zo genoemd naar de heersende Frankische dynastie (ca. 750 - 900), zijn slechts bekend van een terrein direct ten zuidwesten van de inheems-Romeinse nederzetting nr. 6 aan de Alendorperweg (zie afb. 1: nr. 10). Dit perceel is afgevlut en zijn directe omgeving is dat grotendeels eveneens. Alleen in de berm sloot langs de noordelijke rondweg van bestemmingsplan 't Weer, aan de zuidflank dus van deze mogelijke Karolingische nederzetting, werden onlangs nog enkele scherfjes gevonden. Verder zal ook deze nederzetting altijd wel een gesloten boek blijven - of moeten we zeggen: een verbrand boek? 4)

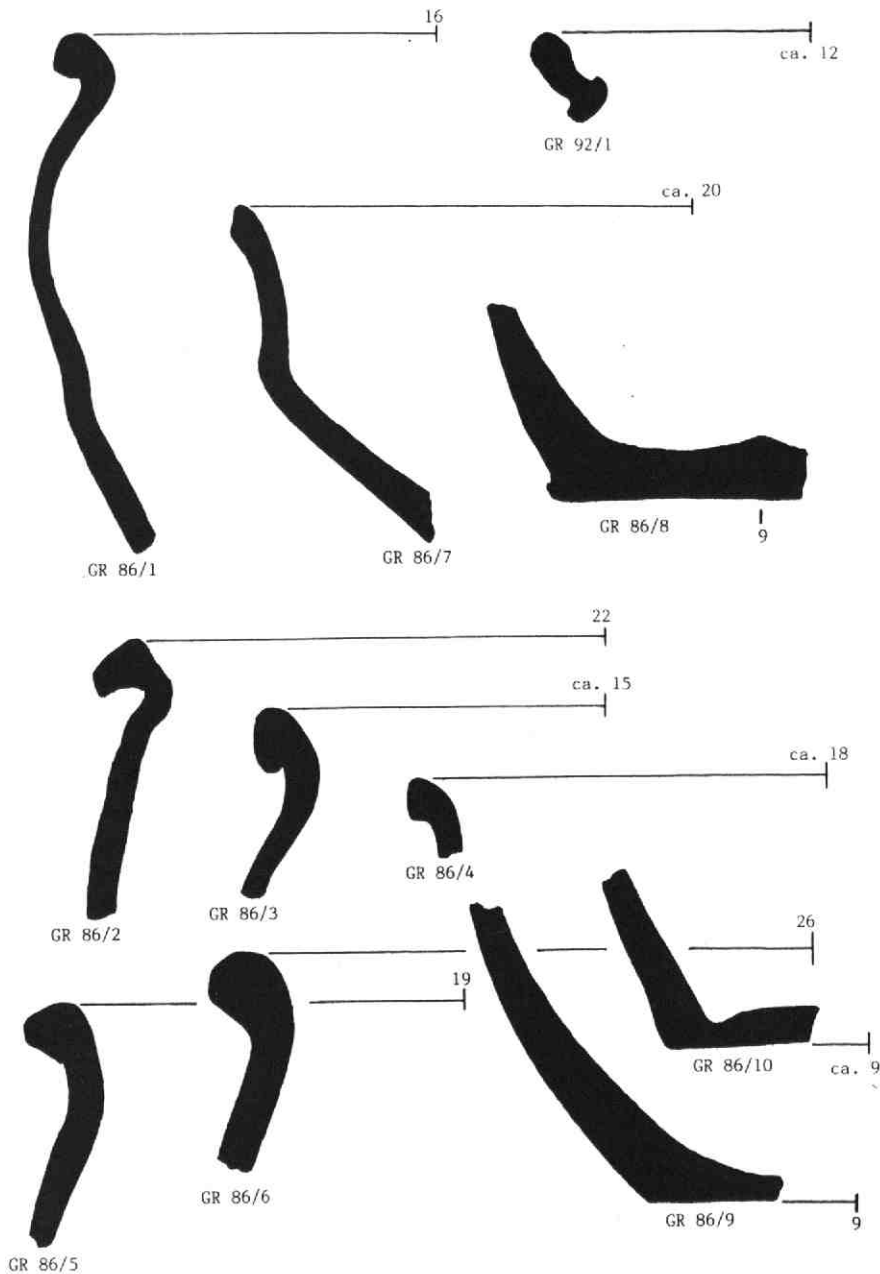
Het toeval wil dat juist op de Hoge Weide enkele jaren geleden onmiskenbare sporen van vroeg-middeleeuwse bewoning aan het licht zijn gekomen. De vindplaats ligt direct achter sportpark Terweijde, aan de restgeul van de Rijn (zie afb. 1, nr. 9). De nederzettingenresten zijn vanuit het westen waarschijnlijk aangevretten door een steeds verder uitstulpende meander van de Rijn; de aanleg van het sportpark zal ook de nodige schade hebben aangericht. Toch moet deze plek voornamelijk hoog worden aangeslagen. Want de vondsten dateren uit de Merovingische tijd (ca. 500-750), een paar stukken meer bepaaldelijk uit het begin van deze periode (afb. 11, rechtsboven, en afb. 12). Daarmee hebben we een nederzetting van zeldzame datum, althans voor deze contreien, en dat nog wel midden in het Utrechtse uitbreidingsgebied. Het geval illustreert fraai hoe bij de rangschikking van archeologische terreinen naar „onderzoeksurgentie” allerlei factoren moeten worden gewogen: de wetenschappelijke waarde (mogelijk groot); de gaafheid van het nederzettingencomplex en conserveringsstoestand van de sporen (onduidelijk); de mate van bedreiging (ernstig); maar ook de toegankelijkheid voor archeologisch onderzoek (een

groot deel van de nederzetting lijkt onder een voetbalveld te liggen). Dit is nu zo'n terrein dat bij de komende veldverkenning in detail zal moeten worden bekeken; enkele tientallen grondboringen zouden mogelijk al volstaan om de nederzetting beter in kaart te brengen en voldoende licht te werpen op haar conserveringsstoestand. Wat er dan verder gebeurt: opofferen, opgraven of bewaren voor de toekomst, is een heel ander punt. 5)

Een nieuwe ridderhofstad?

Terreinen met archeologische resten worden op allerlei manieren ontdekt. Sommige, zoals de Hoge Woerd, staan al sinds jaar en dag bekend als vindplaats van oudheden; andere komen pas aan het licht in het uitvoeringsstadium van grote projecten, bijv. in het cunet van een nieuwe snelweg - en dan is het vaak te laat. De meeste vindplaatsen zijn in de loop van tientallen jaren aangedragen door eerlijke vindsters en ijverige amateur-archeologen en zo geleidelijk opgezameld in het Centraal Archeologisch Archief van de ROB. Omdat ruilverkavelingen en andere grote projecten tegenwoordig vaak worden voorafgegaan door een uitgebreide archeologische kartering, zijn er de laatste jaren veel vindplaatsen ontdekt door het systematisch „belopen” van land. Tijdens zo'n archeologische kartering worden alle beschikbare bronnen benut die licht kunnen werpen op oude woonplaatsen: geologische, bodem- en hoogtekaarten, plaats- en veldnamen, eventueel luchtfoto's, maar ook historische gegevens. Dan kan het gebeuren dat een bepaald terrein wordt gemarkeerd als „attentiegebied”; zo'n terrein heeft naar verwachting een grote archeologische waarde, maar deze wordt nog niet gestaafd door concrete vondsten.

Als voorbeeld van een mogelijk attentiegebied binnen ons werkgebied valt hier te noemen de hofstede Grauwert, direct ten westen van de laatstbesproken nederzetting. Met dit voorbeeld treden we tegelijk de latere middeleeuwen (1000-1500) binnen. Voor deze periode van sterke bevolkingsgroei, waarin o.a. de uitgestrekte veengebieden van Utrecht en Holland worden ontgonnen, houdt de archeologie geleidelijk op alle vindplaatsen en nederzettingen te registreren - het worden er eenvoudig te veel. Het aantal vindplaatsen van Paffrath-aardewerk, zo genoemd naar een groot productiecentrum in de buurt van Keulen en hier vooral geïmporteerd in de periode 1100-1250, is in ons gebied al niet goed meer bij te houden. Het „aanbod” van archeologische objecten wordt in deze periode ook veel diverser: er ontstaan steden en

11. Aardewerk uit de Merovingische periode (ca. 500 - 750) gevonden bij de nederzetting achter sportpark Terweijde (fig. 1, nr. 9). De tekening toont de doorsnedes („profielen”) van rand- en bodemfragmenten met vondstnummers: GR(auwert) (19)86 (of 1992) / volgnummer; bij de randfragmenten geven een horizontale lijn en een getal resp. de halve en de hele diameter aan. Het aardewerk is op de draaischijf vervaardigd en gemagerd met zand of kwartsgruis. De vormen zijn karakteristiek voor de Merovingische tijd; GR 92/1 rechtsboven zou zelfs laat-Romeins (4e- tot 5e-eeuws) kunnen zijn.

op het platteland verrijzen kerken, kloosters en kastelen - denk alleen al aan onze 7 (!) ridderhofsteden. Bij deze stand van zaken mag men hogere eisen stellen, bijvoorbeeld op het punt van gaafheid of wetenschappelijke betekenis. Voor ons gebied zou men de aandacht dan kunnen concentreren op een categorie van versterkte hofsteden die zich ergens tussen boerderij en kasteel ophouden en die ons wellicht iets kunnen leren over de oervorm van onze ridderhofsteden.

Een goed voorbeeld daarvan is Den Hoet, de karakteristieke dwarshuisboer-

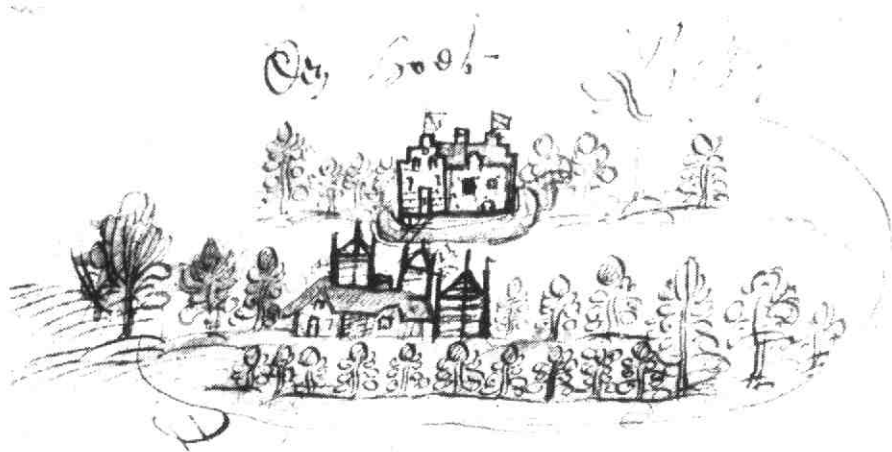
derij aan de Utrechtseweg, of liever: het naastgelegen eilandje, dat altijd zo tot de verbeelding heeft gesproken. Sinds de ontdekking van een klein krabbeltje (zie afb. 13) in het Gemeentearchief van Utrecht, nog niet zo heel lang geleden, weten wij dat op dat eilandje een bescheiden woontoren heeft gestaan. Met iets dergelijks zijn al onze ridderhofsteden ooit begonnen: een door water omgeven, versterkt huis; de bijbehorende boerderij mag men natuurlijk nooit vergeten. Blijkens een overdracht uit 1671 omvatte het vrije grondbezit van Den Hoet 26 morgen land (1 morgen = ca. 0,85 ha); de

kern van het goed werd echter gevormd door de „Steene Camer” op het eilandje met de daaraan verbonden 8 morgen land, die in leen werden gehouden van het Huis Ruwiel ten westen van Breukelen. Op zijn beurt had Den Hoet een achterleen van 2 morgen land bij Honswijk op de noordelijke oever van de Lek tussen Culemborg en Vreeswijk. Dat gaat allemaal al een eind in de richting van onze ridderhofsteden; nog verder gaat die ontwikkeling waarschijnlijk met de hofstede Grauwert, want daarachter, of liever: daaronder, gaat het stamhuis van een van onze grote riddergeslachten schuil, zo is bij de voorbereiding van dit artikel gebleken.

12. Fragment van een versierde pot van donkergrijs, zorgvuldig gepolijst aardewerk, gevonden bij de nederzetting achter sportpark Terweijde; vgl. afb. 11. Tussen de groeven is door middel van een stempel een band van identieke ornamentjes aangebracht (het gestippelde gedeelte is afgeschilferd). De biconische vorm en de versieringswijze zijn karakteristiek voor de 6e eeuw.

Op de „Kaart van de stad Utrecht en van derzelve Vryheid” van Isaak Tirion uit 1757 zien we naast de laatstbesproken nederzetting achter sportpark Terweijde een hofstede genaamd „Grouwaart” afgebeeld (zie afb. 14). Wat opvalt is dat er vanaf de Utrechtseweg een brede laan naar toe gaat, die tegenwoordig nog als een langgerekt en enigszins verheven perceel in het veld te herkennen is. De hofstede dankte haar naam niet, zoals zo vaak is gedacht, aan de „waard” van de Rijn waarop zij gelegen is, maar aan het Utrechtse patricische geslacht Grauwert, dat vanaf 1453 met het goed was beleend. Daarvóór heette de hofstede Ter Weyde. Zij was een leen van het kapittel van Oudmunster en omvatte naast het huis 6 morgen land met tijs (een geringe grondbelasting), tienden en gerecht (de rechtsmacht in boetstraffelijke zaken). In 1438 vinden we een Willem van der Weyde ermee beleend; hij houdt daarnaast nog in leen van Oudmunster: 18 morgen, waarvan 8 bij de hofstede Ter Weyde en 10 op de „Bredecamp” (?), nog eens 3 morgen,

13. De versterkte hofstede Den Hoet in 1556. De tekening staat als oriëntatiepunt neergekrabbeld in de hoek van een kaart van vier en een halve morgen land van het gasthuis van St. Barbara en St. Laurentius uit dat jaar. We herkennen hierin de oervorm van onze ridderhofsteden: een omgrachte woontoren met boerderij, een stadium waarin het Huis te Vleuten is blijven steken en waartoe Den Ham weer is vervallen. De „Steene Camer” van Den Hoet kan zich daarmee natuurlijk niet meten, maar hij komt aardig in de buurt van het mini-kasteeltje dat Voorn in die jaren nog was. Het gebouw op het eiland moet tussen 1671 en 1714 zijn afgebroken. (Gemeentearchief Utrecht, Bewaarde archieven, II, 1409)

en tenslotte maar liefst 5 hoeven (1 hoeve = 16 morgen) bij Kockengen met tijs, tienden en gerecht - dit was zogezegd een grote jongen. Het grondbezit van de familie Van der Weyde is moeilijk te reconstrueren; er schijnt in de eerste helft van de 15e eeuw nog een neventak te zijn geweest, die weer andere goederen, eveneens met rechtsmacht, in de buurt van Ter Weyde in leen had. Het lijkt geen twijfel of deze hofstede was het stamhuis van de familie. In zijn artikel over „Macht en bezit in het gebied rond Vleuten in de late middeleeuwen” noemde Huiting de Van der Weydes onlangs terecht in één adem met de geslachten Van Zuilen van Nyevelt, Uten Ham, Uten Eng, Van der Haer, Van Voorn en Van Vleuten, wier huizen allemaal tot ridderhofstad zijn uitgegroeid. De lotgevallen van de familie Van der Weyde en de andersgerichte belangstelling van de Grauwerts zijn er waarschijnlijk debet aan dat een natuurlijke ontwikkeling van Ter Weyde tot erkende ridderhofstad in het midden van de 15e eeuw tot staan kwam. 6)

Hoe staan de zaken ervoor?

De 10 kasteelachtige (ridder-) hofsteden in ons gebied bestrijken de hele scale van de archeologische monumentenzorg. Paradepaardjes zoals de ridderhofsteden Voorn, Nyvelt, Den Engh, het Huis te Vleuten en Den Ham zijn alle beschermde monumenten met een toegevoegde cultuurhistorische waarde, omdat de kasteelterreinen nog als zodanig herkenbaar zijn. Voorn en Den Ham ressorteren zelfs onder de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, omdat daarvan nog res-

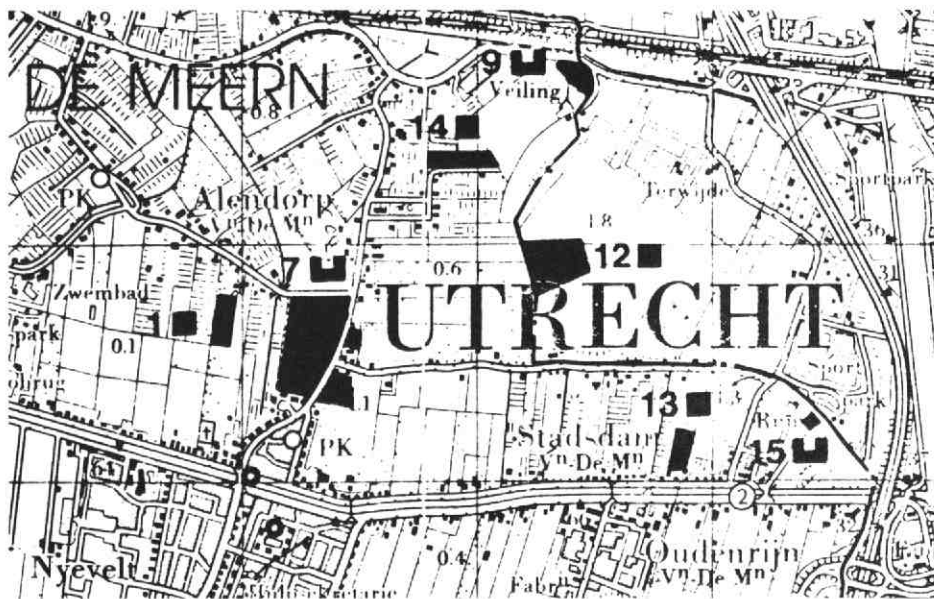
pectievelijk de duiventorens van het voorplein en de oorspronkelijke woontoren overeind staan. Zij zijn allemaal natuurlijk onaantastbaar cultuurbezit. Bottestein (onder de huizen aan de Stationsstraat in Vleuten) en De Haar (het huidige kasteel) kwamen om voor de hand

liggende redenen niet meer in aanmerking voor wettelijke bescherming. Van de rest is alleen Den Hoet een beschermd monument, hoewel de „woontoren” rond 1700 tot op de laatste steen is afgebroken en de eigenaar het eiland in 1990 met een graafmachine heeft gefatsoeneerd. Den Eyck (aan de Eikslaan tegenover de Bocht-dijk) en Ter Mey (vlak ten westen van De Haar) daarentegen waren echte kastelen, die uiterlijk niets voor de ridderhofsteden onderdeden. Toch hebben zij vooralsnog slechts de status van meldingsgebied, hoewel Den Eyck bij een onderzoek door de stichting RAAP enkele jaren geleden uitstekend bewaard bleek, terwijl Ter Mey toen niet eens kon worden teruggevonden! 7) Daar komt dan nu geheel onverwacht de bijna-ridderhofstad Ter Weyde bij, midden in het uitbreidingsgebied van Utrecht. Voor de beginstadia van onze kastelen zou dit object wel eens even belangrijk kunnen zijn als de vijf beschermde ridderhofsteden, maar Ter Weyde moet eerst nog maar eens de status van attentiegebied zien te krijgen.

Eenzelfde verhaal geldt voor ons enige andere archeologische monument dat wettelijke bescherming geniet: de Hoge Woerd. Toen ingevolge de monumentenwet van 1961 een lijst van te beschermen monumenten moest worden aangelegd,

14. Detail van de „Kaart van de stad Utrecht en van derzelver Vryheid” door Isaak Tirion, 1757. Deze kaart berust op de bijgewerkte versie (1743) van de „Nieuwe kaart van de Lande van Utrecht” van Bernard de Roij (1696). De grens van de stadsvrijheid van Utrecht (dikke onderbroken lijn) loopt vanaf 't Oog in Al eerst langs de gegraven Oude Rijn of Leidse Vaart; vanaf Voorn volgt zij de restgeul van de Rijn, die daar naar het noorden afbuigt, de Groenedijk (= „Den Achter Dyk”) halfweegs volgt en dan met een paar fraaie meanders naar Den Hoet aan de „Vleutense Weg en Vaart” gaat (vgl. afb. 1). Even ten oosten van dat punt loopt een laan naar de hofstede „Grouwaart”, waaronder waarschijnlijk het oude stamhuis van het geslacht Van der Weyde schuilgaat.

15. Fragment van de kaart van *Archeologische monumenten in de provincie Utrecht* (1987), de zogenaamde meldingskaart. Over enkele jaren zullen in dit gebied waarschijnlijk duizenden woningen worden gebouwd; toevallig is de naam van de stad Utrecht juist op dit deel van de kaart terechtgekomen. Op de uitsnede komen twee symbolen voor: twee „kantelen” voor kasteelterreinen (en voor het Romeinse *castellum*) en een vierkant blokje voor nederzettingsterreinen. De kasteleilanden van Voorn en Den Hoet met directe omgeving en een groot deel van de Hoge Woerd zijn beschermde monumenten (resp. nrs. 15, 9 en 7). De overige ingekleurde terreinen hebben de status van meldingsgebied; nr. 14 is de veronderstelde Romeinse „Rijnhaven”, nrs. 1, 12 en 13 zijn inheemse nederzettingen uit de late ijzertijd en Romeinse tijd.

heeft men het terrein met Romeinse nederzettingssporen naar de toenmalige stand van kennis begrensd zoals het nu nog op de meldingskaart staat aangegeven (zie afb. 15). Het recente onderzoek door de Stichting RAAP heeft echter uitgewezen dat de noordelijke rand en de hele westelijke helft van het gebied links van de Castellumlaan / 't Zand geen deel uitmaken van het nederzettingsterrein, zodat de wettelijke bescherming voor dit gedeelte is opgeheven en de gemeente er alsnog woningen kan bouwen en een weg aanleggen. Tegelijk heeft het RAAP-onderzoek duidelijk gemaakt dat wij voor het kampdorp bij het *castellum* de blik vooral oostwaarts moeten richten. Daar zou het beschermde gebied dus wel eens *uitbreiding* kunnen behoeven; als het bericht over de „grafplaatsen van voornamen personen” klopt, dan ligt het grafveld er in ieder geval buiten. Aan de „kop” van de Woerdlaan liggen bovendien nog enkele vondstrijke percelen die evenmin tot het beschermde gebied behoren. Grootschalige opgravingen in Valkenburg (Z.-H.) van 1985 tot 1988 hebben nog eens aangetoond hoe rijk geschakeerd het nederzettinglandschap rondom een Romeins *castellum* kan zijn. En inderdaad begint er, zoals we zagen, bij ons nu zoiets als een „Rijnhaven” in beeld te komen. Het terrein achter de bloemenveiling heeft tot nu toe slechts de meldingsstatus; na het bekend worden

van de besproken vondsten is het voorgedragen voor wettelijke bescherming, maar die zal volgens de oude procedures wel niet meer op tijd kunnen worden geëffectueerd.

Er schuilt dus om allerlei redenen, zoals onwetendheid, voortgaande aantasting en nieuwe ontdekkingen, altijd een element van willekeur in die oude, statische en ook wel wat strenge lijst van beschermde monumenten. Daarom streeft de ROB sinds enige tijd naar een meer dynamisch en flexibel systeem van monumentenzorg, dat dan vooral in het kader van ruilverkavelingen en andere grote projecten, zoals de aanstaande woningbouw ten westen van Utrecht, gestalte moet krijgen. Een dergelijk project, waar jaren van voorbereiding en planvorming aan voorafgaan, is een goede gelegenheid om de bestaande lijst van beschermde monumenten te herzien op basis van een nieuwe inventarisatie, die dan doorgaans een archeologische kartering van het betrokken gebied met zich meebrengt. Binnen zo'n ruimer kader kunnen de aanwezige vindplaatsen beter worden gewaardeerd in hun onderlinge samenhang en naar hun zeldzaamheid en conserveringstoestand. De predikaten „beschermde” of „te beschermen monument”, „meldingsgebied” en „attentiegebied” krijgen dan vanzelf meer de strekking van een richtlijn bij de inrichting van het gebied. De opties zijn

ruwweg: blijvend beschermen door een aangepaste bestemming (bijv. groenvoorziening); overbouwen zodanig dat de archeologische resten worden afgeschermd; opgraven; verrichten van waarnemingen en kleinschalig onderzoek tijdens de uitvoering van de werkzaamheden; ongezien opofferen. In de praktijk is er natuurlijk wel een globale samenhang tussen deze aflopende reeks van opties en de eerder genoemde rij „predikaten”, maar dat gaat lang niet altijd gelijk op. Het kan bijvoorbeeld zo uitkomen dat een meldingsgebied eenvoudig valt te ontzien, terwijl een deel van een beschermd monument na lang touwtrekken en schuiven met bestemmingen toch zal moeten worden opgegraven.

Dit soort afwegingen kan alleen worden gemaakt op grond van degelijke informatie. Daarom is het zo belangrijk dat er tenwesten van Utrecht nu een alomvattende archeologische kartering gaat plaatsvinden. Het is de bedoeling dat zowel de stichting RAAP als de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (de vereniging van de amateurs) hierbij worden betrokken. De provincie heeft blijk gegeven van een ruime visie door het gehele gebied tot aan Haarzuilens en Harmelen in de opdracht te betrekken; de gemeente Vleuten - De Meern gaat weliswaar immers ook aan de slag en een groot deel van de glastuinbouw zal waarschijnlijk naar de Harmelerwaard e.o. verkassen. In de eerste plaats zal het onderzoek gericht zijn op het zo compleet mogelijk inventariseren van vindplaatsen. Daartoe zal het hele betrokken gebied zorgvuldig moeten worden afgezocht. Dat zal niet meevallen. Iedereen denkt natuurlijk aan de goede ervaringen in het Kromme Rijngebied, maar daar zijn veel meer akkers en boomgaarden; in de loop van de tien jaren dat het project duurde, heeft men de meeste percelen na bodembewerking kunnen afzoeken. Ons gebied daarentegen wordt grotendeels bedekt door gras en glas (het inwendige van de kassen door beton, plastic en glaswol). Bovendien moet het onderzoek hier in één winter - de komende - plaatsvinden. Er zullen heel wat vindplaatsen worden gemist. Maar er zullen er ook heel veel worden ontdekt, wellicht tientallen. Wanneer het gras kort is, de sloten pas geschoond en de mollen beginnen te graven, kan een weiland heel wat informatie prijsgeven. Tien jaar geleden werden bij een archeologische kartering in het 6600 ha grote Midden-Delfland, dat voor 77% uit grasland bestaat, in 85 dagen 256 vindplaatsen ontdekt.

Laat de provincie, of misschien straks de gemeenten Utrecht en Vleuten-De

Meern, ook maar vast wat krediet reserveren voor de tweede ronde. Want vervolgens komt het er natuurlijk op aan een goed inzicht te krijgen in de werkelijke waarde van al deze nieuwe vindplaatsen: hoeveel valt er nog te onderzoeken of beschermen? We hebben in het bovenstaande op dit punt waarschijnlijk wel een representatieve indruk gekregen. Van onze zes inheems-Romeinse nederzettingen bleken er vijf ernstig aangetast. Toch is het belangrijk inzicht te krijgen in hun restwaarde; soms is er net genoeg van paalgaten en wandgreppels bewaard om een boerderij te reconstrueren, zoals afb. 5 illustreert. En van de „goede” zesde zal natuurlijk zo nauwkeurig mogelijk de omvang moeten worden bepaald, want voor zo'n object zal het advies in eerste instantie waarschijnlijk luiden: ontzien. Wat de Hoge Woerd en de „Rijnhaven” betreft: daar beginnen de contouren van de Romeinse nederzetting nu pas door te schemeren. Hier zal echt nog intensief moeten worden geRAAPT! Misschien is het verstandig om nu al in de eerste ronde de oostelijke periferie van het *castellum* in kaart te brengen. Ook zo'n archeologisch complex als onlangs aan het licht is gekomen achter sportpark Terweijde, zal alleen op basis van aanvullend onderzoek, in de vorm van grondboringen en weerstandsmetingen, goed kunnen worden beoordeeld. De terloopse ontdekking van de hofstede Ter Weyde, die zich zelfs aan de geploegde oppervlakte nauwelijks verraaft, wijst bovendien op het nut van een „historische kartering”, waarbij de archivaire, kartografische en naamkundige bronnen nog eens worden doorgenomen.

Het zijn niet zulke slechte tijden voor de monumenten in Nederland. Natuurlijk, er gebeurt wel eens een ongelukje, maar de overheersende geest is toch dat we zuinig moeten zijn op wat we nog hebben. De naoorlogse mentaliteit van: zand erover en beton storten, is tanende. De overheersende trend in de planologie is nu: respecteer en accentueer de historische ondergrond en structuren. Ook de vaak zo onzichtbare belangen van de archeologie vinden steeds meer begrip bij burgers en bestuurders. Maar dan moet „de archeologie” wel steeds zorgvuldig aan het publiek uitleggen waarom zij in bepaalde gevallen een deel van de openbare ruimte in beslag moet nemen. PR is een van de hoofdpeilers van de archeologische monumentenzorg. Juist die publiek-gerichte instelling kan goed tot zijn recht komen bij grote projecten. Ruilverkavelingen worden tegenwoordig vaak afgesloten met een Toeristisch- Recreatief Archeologisch Project (TRAP), waarbij de gespaarde of pas onderzochte objecten zo veel mogelijk worden gevisua-

liseerd, voorzien van informatie-panelen en opgenomen in een fietsroute, waarvoor dan een handzaam boekje verschijnt. Wie weet krijgen we straks toch nog iets dergelijks in de nieuwe Utrechtse of Vleutense woonwijken. Wat te denken bijvoorbeeld van een archeologisch parkje met een inheems- Romeins boerderij-complex, een vroeg-middeleeuwse nederzetting en een versterkte hofstede uit de 13e of 14e eeuw, aaneengeregen door een meander van de Rijn? Het is allemaal mogelijk. Misschien is het voor sommigen een geluk bij een ongeluk dat het grootste deel van het gebied „Rondom de Hoge Woerd” straks zal worden geannexeerd door de gemeente die met haar voortreffelijke eigen oudheidkundige dienst en haar progressieve beleid inzake archeologische monumenten in Nederland sinds jaar en dag toonaangevend is.

Noten

1. Tenzij anders vermeld berusten de mededelingen over nederzettingen buiten de Hoge Woerd op rapporten door de schrijver naar aanleiding van eigen vondsten en waarnemingen; de meeste van deze rapporten zijn in copie aanwezig op de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. - De datering van de ijzertijdvindplaatsen berust op de samenstelling van het inheemse aardewerk, met name op de verhouding van organische versus scherfgruismagering en op de frequentie van kenmerken als vingertopindrukken aan de bovenzijde van de rand, „besmijting” en dergelijke. Vgl. W.J. van Tent, „A native settlement at Jutphaas, municipality of Nieuwegein” in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 28 (1978) 199-239.
2. *Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst* 50 (1927) 60. In het Oud Vondstenarchief van het RMO, afdeling Utrecht, nr. 6.1/9, bevindt zich een rapport geschreven door Remouchamps n.a.v. een bezoek samen met Holwerda op 31 mei 1927.
3. Zie voor de Hoge Woerd: C.A. Kalee, „Een Friese imitatie van een Byzantijnse munt uit De Meern” in: *Westerheem* 35 (1986) 226-229. De vroeg-middeleeuwse vondsten omvatten verder enkele tientallen aardewerkfragmenten, een Byzantijns muntgewicht en een Merovingische *denarius*. Van het terrein achter de bloemenveiling zijn o.a. bekend: een randfragment als J.H. Holwerda, „Het grafveld van Wageningen” in: *Oudheidkundige mededelingen uit 's Rijksmuseum te Leiden*, n.r. 9 (1928) 98, afb. 18, nr. 61, en een fragmentje Badorf-aardewerk met radstempelornament.
4. Harmelen: W.J. van Tent, *Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1980-1984* (Utrecht 1988) 53-55. Een deel van de veronderstelde Karolingische nederzetting aan de Alendorperweg is mogelijk gelegen in het niet afgevlote perceel direct ten zuiden van het meldingsgebied met de inheems-Romeinse nederzetting (zie afb. 15 nr. 1).
5. De vondsten (collectie Historische Vereniging) zijn geborgen in een smalle strook grond tussen de restgeul van de Rijn en sportpark Terweijde. De scherpen waren bovengeploegd in enkele welomschreven concentraties van donkere, fosfaatrijke grond met veel slachtafval, temidden van een maagdelijke omgeving. Dit kan erop duiden dat hier nog slechts enkele diepe verschijnselen, zoals afvalkuilen, resteren van een overigens verdwenen nederzetting; mogelijk echter is het terrein bedekt door een zandig sediment vanuit de Rijn en zijn de nederzettingssporen slechts hier en daar bovengeploegd. Een klein onderzoekje in maart jl. wijst eerder in de laatste richting. - De nederzetting is interessant in verband met de gewaagde hypothese, recentelijk uiteengezet door C. Dekker, dat de Vleutense wetering tussen Utrecht en Den Hoet in oorsprong een omstreeks het jaar 700 gegraven kanaal zou zijn, bedoeld om het gestremde Rijntraject door de Hoge Weide te omzeilen; „Afwatering en scheepvaart ten westen van Utrecht tot de 14 eeuw” in: *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok*, J.B. Berns e.a. ed. (Hilversum 1990) 60-75, inz. 70-72.
6. Den Hoet: Rijksarchief Utrecht, Dorpsgerecht Vleuten en De Meern, nr. 2053, 17-4-1671. - Voor een Stephanus de Weyda in 1295: R. van Royen (ed.), „De oudste kapittelrekening van Oudmunster uit het jaar 1295” in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 58 (1937) 1-50, inz. 8, nr. 4 (betr. tienden te Jutphaas). Een kapittelrekening van Oudmunster uit 1342 noemt Theodoricus de Weyda in verband met 3 morgen op Heynsmaet (Heemsmade ten oosten van Vleuten). Het leenregister van Oudmunster van 1395 geeft voor Willem en Ghijsbert vander Weyde resp. 3 (= Heemsmade?) en de genoemde 18 morgen bij Ter Weyde. In het leenregister van 1438 vinden de goederen gebundeld zoals hierboven beschreven. (Vriendelijke mededeling Jan Huiting). Vgl. verder de curieuze, 18e-eeuwse lijst van „Bezitters van den Ouden Rijn ende Heijcop, leenmannen van den gestichte van Utrecht”, lopende tot aan Daniël de Milan Visconti, Rijksarchief Utrecht, Archief van de Heerlijkheden Veldhuizen en Oudenrijn, nr. 4a, die o.a. een lijfpachtbrief van deken en kapittel van St. Jan uit 1350 citeert voor 8 morgen land, deels gelegen „in jurisdictione temporalis (...) Giselberti vander Weyde”. Dan is er een lijst van „Vrij en-de Ridderhofsteden onder Utrecht” met het jaar van eerste vermelding in het Gemeente-archief van Utrecht, Bibliotheek der stad, VIII F 19, van omstreeks 1600, die spreekt van „Oude Ridder (hofstad?) nu Grauwert 1230, 1307”. Merkwaardig is A.J. Maris, *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak, I, De Nederstichtse leenacten* (1394-1581) ('s-Gravenhage 1956), nr. 403, waar sprake is van de opdracht van „Seker stuck leengoets, genaemt den Grauwert, groot veerthien merghen”, dat echter niet in het leenboek voorkomt.
7. K. van der Graaf, R. Datema en K. Anderson, *Landschapsplan en archeologie in de provincie Utrecht*. R.A.A.P.- rapport 43 (Amsterdam 1990) 256-261 en 266-269.